

В.В. МОРОЗОВ

УДК 37.0 (477)

ВНЕСОК ДВОРЯНСТВА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В РОЗВИТОК ОСВІТИ ТА ШКІЛЬНИЦТВА ПОРЕФОРМЕНОГО ПЕРІОДУ

В статті розглядається внесок представників дворянських родів Лівобережної України в розвиток освіти та шкільництва пореформеного періоду. Окреслено основні їх здобутки та подана коротка характеристика педагогічних розвідок Данилевського О.С., Домонтовича І.І., Симашко Ф.І., Терещенка М.А., Галагана Г.П., Підвисоцького В.О., Щербачова Г.Д., Симонова (Номиса) М.Т., Ушинського К.Д., Мусіна-Пушкіна О.І., Ващенко-Захарченко М.Є.

Ключові слова: дворянський стан, освітянські процеси, авторський доробок, товариства, педагогічні погляди, статті, наукові праці.

В статье рассматривается вклад представителей дворянских родов Левобережной Украины в развитие образования пореформенного периода. Очерчены основные их достижения и подана краткая характеристика педагогических исследований Данилевского А.С., Домонтовича И.И., Симашко Ф.И., Терещенко Н.А., Галагана Г.П., Подвысоцкого В.А., Щербачева Г.Д., Симонова (Номиса) М.Т., Ушинского К.Д., Мусина-Пушкина А.И., Ващенко-Захарченко М.Е.

Ключевые слова: дворянское сословие, образовательные процессы, авторский актив, общества, педагогические взгляды, статьи, научные работы.

This article discusses the contributions of the noble families of Left-Bank Ukraine in the development of education post-reform period. Outlined their major achievements and filed a brief description of educational research Danilevskii A.S., Domontovich I.I., Simashko F.I., Tereshchenko M.A., Galagan G.P., ??Pidvysotskoho V.A., Shcherbachev G.D., Simonova (Nomisa) M.T., Ushinsky K.D., Musin-Pushkin A.I., Vashchenko-Zakharchenko M.E.

Keywords: nobility, educational processes, the author's active, social, pedagogical views and scientific work.

Стаття присвячена характеристиці внеску представників дворянства Лівобережної України в розвиток освітніх процесів пореформеного періоду, а також аналізу творчого доробку відомих його представників. Тематика статті органічно пов'язана з багатьма комплексними проблемами, які досліджують розвиток та становлення культурно-освітніх процесів в 1861 – 1917 рр.

За радянської доби науковий доробок українських педагогів достатньою мірою не вивчався, а імена багатьох учених-педагогів упродовж тривалого часу перебували в забутті, або ж недооцінювались. Реалізоване в цій статті вивчення й осмислення педагогічних ідей та освітянських здобутків прогресивних представників дворянства Лівобережної України другої половини ХІХ – почату ХХ століть є важливим й актуальним науковим завданням.

Повернення до вивчення спадщини педагогів минулих століть є закономірним результатом таких основних тенденцій, а саме:

- прагнення вчених знайти у минулому витoki провідних наукових ідей сучасності;
- потреба переглянути і переоцінити у світлі даних сучасної науки ті концепції і теорії, що раніше не розглядалися або відкидалися як помилкові;
- вивчення і конструктивно-критичний аналіз розвитку дидактичних поглядів окремих педагогічних персоналій у певні історичні періоди дають змогу осмислити загальну картину історико-педагогічного процесу в Україні як цілісного багатогранного явища.

Окремі аспекти діяльності представників дворянства Лівобережної України в розвиток культурно-освітніх процесів другої половини XIX – початку XX ст. в своїх працях досліджували Бабіна О.І., Дмитренко С.М., Петрова Т.М., Дубровська Л.О., Панасенко Е.А., Перетятко О.В., Онипченко О.І. та інш.

Об'єктом дослідження слугувала освітянська та педагогічна діяльність представників дворянства Лівобережної України другої половини XIX – початку XX ст.

Предмет дослідження – сутність, зміст і закономірності основних напрямів освітянського та педагогічного руху на Лівобережній Україні впродовж пореформеного періоду.

Мета дослідження – розкрити особливості освітянського та педагогічного руху, закономірності основних його напрямів і етапів розвитку.

Основні завдання даного дослідження полягають в:

- аналізі освітянської та педагогічної діяльності представників дворянства Лівобережної України другої половини XIX – початку XX ст.;
- дослідженні динаміки розвитку громадсько-просвітницького руху пореформеного періоду;

· визначенні внеску дворянства Лівобережної України у становлення української національної системи освіти пореформеного періоду.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що визначено етапи становлення й розвитку громадсько-просвітницької діяльності представників дворянства Лівобережної України пореформеного періоду; внаслідок проведеного дослідження сформульовано педагогічні положення проблеми, ті, зокрема, ідеї, висновки, які відтворюють наукову інновацію в історії становлення і розвитку педагогічної думки в Україні.

Виклад основного матеріалу. Стародавня територія Полтавської та Чернігівської губерній здавна славилася своїми відомими уроженцями, які внесли досить помітний вклад у розвиток культурно-освітніх процесів, що відбувалися на Україні та за її межами протягом різних часових відрізків. Свого часу з вуст прогресивних представників українського народу не сходило ім'я відомого мореплавця Ю. Ф. Лисянського (1773 – 1837) та ушавленого генерала Вітчизняної війни 1812 р. графа М.А. Милорадовича, а прихильники військової історичної науки вивчали творчий здобуток генерал-лейтенанта Баіова О. К. (1771 – 1935).

Представники дворянських родів Лівобережної України внесли свій посильний внесок і в розвиток освіти та шкільництва пореформеного періоду. Так, представник полтавського губернського дворянства Данилевський Олександр Семенович (1809-1888) навчався в 1818-1822 р. в Полтавській гімназії, а з 1822 р. - у Ніжинській гімназії вищих наук князя Безбородька, яку в червні 1828 р. закінчив разом з відомим письменником Гоголем М.В. (1809 - 1852), своїм близьким приятелем [1].

В 1851-1861 рр. він займав посаду директора народних училищ Полтавської губернії [1]. Вона була запроваджена у 1804 р. і до 1839 р. підпорядковувалась

попечителів Харківського, а в 1839-1919 рр. - Київського учбового округу. Права і посадові обов'язки дозволяли Олександрові Семеновичу здійснювати нагляд і контроль за викладанням тогочасних предметів і навчанням в усіх державних, земських і приватних навчальних закладах Полтавщини [2, с. 245].

Гласний Санкт-Петербурзької думи з 33 – річним стажем перебування на цій виборній посаді Домонтович Іван Іванович (1814 – 1895) також належав до полтавського губернського дворянства. До свого обрання на зазначену посаду він 30 років працював в одному з відомств Священного Синода. Після виходу у відставку активно займався розробкою питань народної освіти. Свого часу Іван Іванович був обраний почесним членом столичного університету за покращення побутових умов його студентів [3, вип. 1, с. 305].

Домонтович І. І. протягом свого свідомого життя зібрав чудову колекцію книг (302 книги в 511 томах.), яку протягом 1913-1914 рр. його син, Домонтович В.І. (1858 – 1918) подарував бібліотеці Бестужевських жіночих курсів [4].

Представник полтавського губернського дворянства Симашко Франц Іванович (1818 – 1892) був відомий як математик, педагог і автор багатьох підручників («Перевод алгебры Майера и Шоке», «Перевод геометрии Спрод с дополнениями», «Уроки практической арифметики» та ін. В 1860 р. він був призначений інспектором класів Нижегородського кадетського корпусу, а в 1864 р. переведений на ту ж посаду в Павлівське військове училище, в якому йому довелося працювати над організацією навчального процесу в щойно відкритій установі. А протягом 20 років (1865-1885) Франц Іванович обіймав посаду директора Петровсько-Полтавської військової гімназії [5], яка у 1865 р., в ході реформи освіти, була заснована на базі Петровсько-Полтавського кадетського корпусу. У 1882 р. гімназії був повернений статус кадетського корпусу з колишнім найменуванням [6].

Францу Івановичу в Полтаві випала доля вводити новий лад, новий устрій життя. Кадетський корпус поступився місцем військовій гімназії, новими порядками. Треба було мати сильну руку, видатного за здібностями і невтомного педагога, щоб привести новий організм в повний порядок.

Симашко Ф.І. блискуче впорався з цим завданням. У короткий час суворий режим поступився місцем більш гуманного ставлення до дітей, а запис вчинку в «черговий журнал» був в очах вихованців досить сильним покаранням[7].

Іван Францович був і відомим педагогом. Його статті про викладання були надруковані у «Педагогическом сборнике» [8] за 1885 і 1889 рр.[9]. З 1885 р. він активно працював у Головному управлінні військово-навчальних закладів, де був головою комісії з розроблення програм для кадетських корпусів [10, с. 60-61].

Відомий меценат Терещенко Микола Артемович (1819 – 1903) належав до відомої дворянської родини Чернігівської губернії та мав чин таємного радника. Він був відомий як багатий сахарозаводчик, активний громадський діяч, меценат і благодійник. В 1870 р. його батько, Терещенко Артем Якович (1794 - 1873) [11] імператорським указом від 12 травня був включений з усім потомством по чоловічій лінії в спадкове дворянство Російської імперії.

Микола Артемович відкрив на свої кошти в м. Рильську (Рильськ - адміністративний центр Рильського району Курської області, розташований на обох берегах річки Сейм (басейн Дніпра), в 124 км від Курська) початкове сільське і міське училища, а його спадкоємці були власниками двокласного училища в селі Архангельському Старооскольського повіту Курської губернії. Також на кошти родини Терещенків в м. Глухові були побудовані ремісниче училище, жіноча і чоловіча гімназії, вчительський інститут [12].

Глухівський інститут був одним з перших учительських інститутів України. Його діяльність пов'язана з іменами таких

видатних педагогів, як М. Демкова, М.Тростнікова, М.Григоревського та інш. Педагогічні ідеї, висунуті викладачами інституту та досвід їх роботи по формуванню основ професійної майстерності майбутніх учителів суттєво збагатили передову педагогічну теорію та практику пореформеного періоду [13].

Початковий етап існування інституту припадає на 1874 – 1907 рр., що характеризувався наявністю організаційних труднощів та незначною кількістю наукових праць викладачів [14]. Найбільш плідним періодом в історії інституту були 1907 – 1915 рр., які характеризувалися великою кількістю ідей педагогічної майстерності у наукових працях викладачів навчального закладу та наявністю пильної уваги директора інституту до цієї проблеми. Основну увагу викладачів інституту було зосереджено на озброєнні вихованців ґрунтовними загальноосвітніми та психолого-педагогічними знаннями, які розглядались як складові педагогічної майстерності [15].

В 1875 р. сімейство Терещенків переїхало на постійне місце проживання до Києва. Саме там Микола Артемович більш активно починає займатися благодійною діяльністю та інвестуванням в будівництво громадських будівель. Так, у 1881 р. було відкрито училище для сліпих, єдиний на той час заклад в Росії [16]. На кошти, що виділялися Миколою Артемієвичем, в Києві були побудовані 4-я і 5-я гімназії, притулок-училище для глухонімих, жіноча гімназія на Покровській вулиці, школа при Борисоглібській церкві [17]. Він також був одним з інвесторів будівництва в Києві Політехнічного інституту, перерахувавши на ці потреби близько 150 тис. крб.

Займаючись справами Товариства поширення комерційної освіти, головою якого він був з 30 червня 1896 р., Микола Артемович величезну увагу приділяв ролі освіти. Він задумав заснувати зразкове міське училище і виділив для цього 150 тис. крб. Однак цих коштів вистачило лише на будівельні роботи. Син Миколи Артемовича,

Олександр Миколайович виділив ще 220 тис. крб. (100 тис. яких були витрачені на купівлю земельної ділянки під будівництво, 120 тис. крб. - на її утримання). У будівлі розмістилося два училища - чоловіче і жіноче.

На Подолі за ініціативою і на кошти (близько 330 тис крб.) М.А.Терещенка була побудована чоловіча торгова школа. З 1899 р. там починає працювати і перша в Росії жіноча торгова школа імені Терещенко [18]. Вона мала три основних класи і один підготовчий. Учениці засвоювали знання, необхідні для роботи в торгівельно-промислових установах: Закон Божий, українська та німецька мови, каліграфію, арифметику, геометрію, алгебру, комерційну арифметику, основи комерції, бухгалтерську справу, економіку, гімнастику. Педагогічний персонал складався з 15 осіб (6 чоловіків, 9 жінок).

Як навчальний заклад Київська жіноча торгова школа імені П.Терещенко належала Міністерству торгівлі і промисловості. У 1913 р. школа брала участь у Всеросійській промисловій виставці в Києві. Зі звітів, наданих для виставки, видно, що більшість учениць були дітьми селян (42%) і міщан (41%). За віросповіданням переважали православні (75%), католик - 13%, іудейок - 8%. Крім учбових і прикладних робіт учениць, на виставці демонструвалися й друковані праці викладачів школи.

Галаган Григорій Павлович (1819- 1888) був активним громадським діячем, українофілом, меценатом та представником відомого старшинсько-дворянського роду Галаганів. Вищу освіту здобув у Петербургському університеті на юридичному факультеті, після чого працював у палаті державного майна на Чернігівщині. За його матеріальної підтримки та ініціативи було відкрито гімназію в Прилуках (1874), багато народних шкіл, а також колегію (названу іменем його передчасно померлого сина Павла) в Києві (1871).

На тлі суспільно – політичних подій другої половини ХІХ ст. яскраво проглядається громадсько-політичний та

просвітницько-педагогічний рух. У цей час заснуються багато типів нових шкіл: «нові школи», «вільні школи», «недільні школи», школи при різноманітних культурно-просвітницьких товариствах, школи при сільських громадах, комерційні училища та приватні освітні заклади тощо [19]. Наприкінці ХІХ століття в Україні поширюються приватні середні навчальні заклади, ініціатива заснування яких належить громадським, благодійним, просвітнім організаціям та меценатам. Так, вершиною філантропічної діяльності Г.П. Галагана було заснування ним Колегії Павла Галагана з подальшим створенням потужної матеріальної бази, що разом із залученням талановитих педагогів-професіоналів забезпечило високоякісну підготовку вихованців. На утримання Колегії фундатор витратив понад один млн. крб. [20].

Після двохрічної підготовки, до якої були задіяні досвідчені педагоги і фахівці, у жовтні 1871 р. Колегія Павла Галагана розпочала свою майже півстолітню діяльність. Розроблений Г.П. Галаганом за активної участі П.Г. Житецького статут Колегії надав засновнику та почесному попечителю широкі можливості для запровадження нових методів навчання. Згідно положень статуту, нова навчальна установа Києва перебувала під постійним патронатом Київського університету св. Володимира, який здійснював контроль за її діяльністю через своїх представників у вищому органі управління – Раді Колегії. До її повноважень відносилися нагляд за цілісністю майна і капіталу закладу, розгляд щорічних фінансових та навчальних звітів, визначення розміру плати за навчання своєкоштных вихованців, затвердження стипендіатів Павла Галагана.

Безпосереднє завідування усіма справами Колегії здійснювало правління на чолі з директором. До його складу входили усі викладачі та вихователі, що забезпечувало колегіальність прийняття рішень щодо внутрішнього устрою закладу [21].

До Колегії, яка була розрахована на 70 вихованців, приймалися юнаки всіх без винятку станів, що досягли віку Павла Галагана. Стипендіати Павла Галагана зараховувалися до закладу на конкурсній основі, але перевага надавалася найбільш здібним юнакам з незаможних родин. Вони знаходилися на повному утриманні Колегії, а у перший рік свого навчання в університеті отримували від засновника та його дружини стипендію у розмірі 200 крб. Для своєкоштных вихованців існувала чітко визначена плата за навчання, але і вони частково утримувалися за рахунок Колегії.

Навчальна програма Колегії була значно ширшою від гімназійної і змінювалася відповідно вимог Міністерства народної освіти. Вона була розроблена з нахилом на гуманітарні науки і охоплювала широке коло навчальних дисциплін, що забезпечувало ґрунтовну і всебічну підготовку вихованців до університетського навчання. Велика увага приділялася естетичному, трудовому та фізичному вихованню юнаків, що істотно вирізняло Колегію серед середніх навчальних установ Києва [22].

Навчальна програма була дуже насичена: п'ять мов, алгебра, геометрія, малювання, музика, географія, фізика, тригонометрія, історія, креслення і Закон Божий. При колегії діяли свій театр та бібліотека. Тут викладали найкращі педагоги Києва, в тому числі й з університету, куди по закінченню Колегії вступала більшість випускників [23].

Педагогічний колектив Колегії Павла Галагана своїм високим науковим та педагогічним рівнем розвитку створив у стінах навчального закладу атмосферу літературно-наукової діяльності, наукового пошуку, духовної та моральної культури. Вихованці Колегії мали можливість вступати до університетів на рівних умовах з випускниками гімназій Міністерства народної освіти та перебували під особливим патронатом ради Колегії на час навчання. Стипендіати Колегії Павла Галагана під час навчання в університеті одержували

матеріальну допомогу з коштів закладу. Матеріальна підтримка у подальшому навчанні своїх випускників та ґрунтовні знання, які вони здобували у закладі, сприяли тому, що майже всі вихованці Колегії продовжили своє навчання у вищих навчальних закладах [24, С.11].

В 1876 р. Галаган Г.П. розробив власний план початкової освіти в Прилукському повіті, який був затверджений місцевим земством. Завдяки цьому плану повіт по числу навчаючих в 1870-80 рр. займав перше місце в Чернігівській губернії [25]. У тому ж році він пожертвував садибу в с. Дехтярі для заснування п'ятикласного ремісничого училища (1878 - 1898).

Представник чернігівського губернського дворянства Підвисоцький Валеріан Йосипович (1822 - 1892) був професором Казанського університету та відомим фармакологом. Протягом 30 років він служив в різних урядових та громадських установах, після чого, в 1872 р. вступив на медичний факультет Дерптського (нині Юр'ївського) університету [26], де ще студентом звернув на себе увагу своїми дослідженнями з фармакології. У 1878 р. він отримав звання доктора медицини за дисертацію з гістології («Anatomische Untersuchungen ueber d. Zungendrusen d. Menschen und d. Saugethiere»), після чого був запрошений асистентом на кафедру фармакології того ж університету.

Валеріан Йосипович переробив і доповнив підручник професора Дибковського В.І. (1836–1870) «Лекции по фармакологии» [27]. На початку 80-х років йому було зроблено пропозицію зайняти кафедру фармакології в Краківському університеті, але справа не влаштувалася з-за релігійних причин (Підвисоцький був православного віросповідання). В 1885 р. його було призначено професором в Казань на кафедру фармакогнозії.

Щербачов Григорій Дмитрович (1823-1900) був директором орловської військової гімназії [28]. У свій час були відомі його надруковані праці, серед яких слід виділити

«Краткий очерк теории и практики сельского хозяйства» (М., 1886), «Беседы о воспитании и преподавании» (М.), «Двенадцать лет молодости. Воспоминания из времен царствования императора Николая I» (М., 1892), «Любовь и сила воли» (биографический очерк, М., 1892), «Очерки моей деятельности в царствование Александра II» (М., 1891) та інш.

Представник полтавського губернського дворянства Симонов (Номис) Матвій Терентійович (1823 - 1901) навчався в Лубенському приходському училищі. В 1844 р. закінчив Полтавську гімназію і вступив на словесний факультет Київського університету, який закінчив в 1848 р. Певний час вчителював у Ніжинській і Немирівській гімназіях. А з відкриттям у Лубнах гімназії він прийняв запрошення стати її першим директором [29].

Відомим педагогом-новатором став і представник чернігівського губернського дворянства Ушинський Костянтин Дмитрович (1824 – 1870). Вивчення зарубіжного педагогічного досвіду було постійним предметом його наукових пошуків впродовж усієї професійної та літературно-творчої діяльності. Звернення педагога до зарубіжної проблематики на різних етапах діяльності переслідувало й різні, відносно самостійні, завдання [30].

В період 1862-1871 рр. Костянтин Дмитрович вивчав практику зарубіжного шкільництва та висвітлював результати аналітичних узагальнень у своїх численних наукових публікаціях [31, С. 67-69]. Його порівняльно-педагогічні узагальнення спрямовувалися на наукове обґрунтування педагогічних спостережень реальної освітньої практики у школах Західної Європи, зіставлення зарубіжного досвіду в організації початкових шкіл, жіночих та педагогічних навчальних закладів з відповідним вітчизняним досвідом.

У публікаціях Ушинського К.Д. «Педагогічні нотатки про Швейцарію», «Педагогічна подорож по Швейцарії», «Звіт про відрядження за кордон», «Одна з темних

з перших російських праць з цього питання, «История математики» (т. 1, 1883) була присвячена давнині і середнім вікам, а переклад «Начал» Евкліда з пояснювальними введенням та примітками (1880) представляють інтерес і нині.

В 1855 р. він розпочав роботу вчителя математики в Київському кадетському корпусі, а читання лекцій в київському університеті почав в 1863 р. в якості приват-доцента. У 1867 р. Михайло Єгорович був обраний і призначений екстраординарним, в 1868 р. - ординарним професором кафедри чистої математики.

Протягом своєї навчальної і наукової діяльності професор Ващенко-Захарченко М.Є. зробив багато для розповсюдження математичних знань. Так, в «Университетских известиях» київського університету ним були надруковані «Теория определителей и теория форм» (1875 – 187.), «Начала Эвклида с пояснительным введением и толкованиями» (1878-1870), список «Начал» Евкліда, які побачили світ з 1842 по 1880 рр. (1880). У «Вестнике математических наук» (т. I) була надрукована його стаття «Кратные точки и касательные алгебраических кривых» [39].

Висновки. Основу педагогічних поглядів педагогів – вихідців з дворянських родів Лівобережної України другої половини XIX ст. складала ідея народності, теоретично обґрунтована в історико-педагогічних, літературознавчих, історичних і художніх творах. Також вони досягли значних успіхів в організації недільних шкіл, у відкритті сільських училищ, гімназій і вищих навчальних закладів; у заснуванні періодичних видань і альманахів, у підготовці підручників для народних шкіл; у виданні книжок для народу з різних галузей знань. Зусиллями педагогів-просвітителів була створена цілісна і цінна система навчання, яка охоплювала найсуттєвіші проблеми освіти й виховання.

Імена сподвижників українського відродження другої половини XIX століття

повинні посісти належне місце також і в історії педагогічної думки в Україні.

Література

1. Шенрок В. И. Н.В. Гоголь и А. С. Данилевский // Вестник Европы. - 1890. - Т. 1. - № 1; 2. - С. 71 - 118; 563 - 619.
2. Полтавщина: Энциклопедический довідник (За ред. А.В. Кудрицького. - К.: УЕ, 1992. - 1024 с.
3. Павловский И.Ф. К истории Полтавского дворянства 1802- 1902 г. Очерки по архивным данным. Полтава, 1906 г. - Вып. 1. - 428 с. ; 1907. - Вып. 2. - 321 с.
4. Санкт-Петербургские Высшие женские курсы были открыты осенью 1878 г. и получили свое название «Бестужевские» в честь первого директора, известного историка Бестужева-Рюмина К.Н. Задачей Курсов было предоставить женщинам возможность получать такое же полноценное высшее образование, какое мужчины получали в университете. Курсы были общественной организацией, бюджет составлялся из частных пожертвований и взимаемой платы за обучение. По последнему опубликованному отчету библиотека ВЖК к 1 сентября 1915 г. насчитывала 70 359 томов.
5. Воспоманания старого учителя» //Новости - 1885 г. - № 165.
6. Петровский – Полтавский кадетский корпус (1840-1865 и 1882-1920) был учрежден 5.01.1836 г. Открыт 6.12.1840 г. В 1865 г. в ходе реформы военного образования, был преобразован в военную гимназию, но в 1882 г. гимназии был возвращен статус кадетского корпуса.
7. Разведчик. - 1893. - №160.
8. Педагогический сборник - ежемесячный педагогический журнал, издаваемый Главным управлением военно-учебных заведений в Петербурге в 1864 – 1918 гг. Содействовал развитию педагогической теории и методики, большое внимание уделял вопросам практики обучения и воспитания. В «П. с.» помещались описания образцовых уроков, публиковались статьи по истории обучения и воспитания, освещался педагогический опыт др. стран. За время с 1882 по 1892 гг. вышел систематический указатель статей, помещенных в журнале.
9. Острогорский А. Ф. И. Симашко //Педагогический сборник. - 1892.
10. Ромашкевич А.Д. Материалы к истории Петровского Полтавского кадетского корпуса с 1-го октября 1905 г. по 1-е октября 1906 г. Год третий. Полтава. 1906.
11. Терещенко Артем Якович (1794 - 1873)- перший підприємець в династії Терещенків. Свою комерційну діяльність він почав в Глухові з дрібної торгівлі. Завдяки значним здібностям, старанності і обачності він незабаром відкрив свою справу. Під час Кримської війни Артемій Якович на постачаннях лісу і хліба для армії заробив значний капітал, який пізніше вклав в цукрову промисловість, що надзвичайно швидко розвивалася. Артем Якович також займався й добродійною діяльністю.

12. У 1899 р. почалися заняття у Глухівському ремісничому училищі ім. таємного радника М. А. Терещенко. 17 серпня 1865 р. в м. Глухові було відкрито одне з перших жіночих училищ на території Чернігівської губернії, яке утримувалося на кошти міської громади. У 1870 р воно отримало статус жіночої прогімназії, курс навчання в якій складався з 4 класів. Щорічно в прогімназії навчалось 100-150 учениць. У 1894 р. вона була перетворена в восьмирічну жіночу гімназію. Одним з перших середніх навчальних закладів м. Глухова було повітове училище, яке 1 серпня 1870 р. було перетворено в чотирикласну чоловічу прогімназію, в якій щорічно навчалось 200-250 вихованців. 1 липня 1889 р. прогімназія була перетворена в Глухівську класичну гімназію з восьмирічним навчанням. 21 вересня 1874 року відбулося офіційне відкриття Глухівського учительського інституту. Це був заклад з трирічним терміном навчання, який готував учителів для міських училищ. Керівниками навчального закладу були Белявський О. В. (1874 - 1894), Андрієвський І. С. (1894 - 1905), Миловський Н.А. (1905 - 1909), Григоревський М.С. (1909 - 1913), Апостолов Л. Я. (1913 - 1916), Ягодовський К. П. (1916 - 1923).
13. Задорожна Л. В. Ідея педагогічної майстерності в діяльності глухівського вчительського інституту (1874 - 1917 рр.) // Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Луганський державний педагогічний університет імені Тараса Шевченка. - Л., 2000. - 20 с.
14. Задорожна Л.В. Особливості підготовки майбутніх вчителів у Глухівському учительському інституті (1874-1917 рр.) // Придніпровський науковий вісник. Серія «Педагогіка». - 1998. - №102 (169). - С.42-46.
15. Задорожна Л.В. Питання творчої особистості вчителя в науково-педагогічних творах викладачів Глухівського учительського інституту (1874-1917 рр.) // Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики: Збірник наукових праць / Ред. кол. Гузії В.Н. (відп. ред.) та інші. - К., НПУ, 1999. - Вип.2. - С.95-99.
16. Училище слепих в Киеве открыто в 1881 году. В училище было 40 слепых детей - 30 мальчиков и 10 девочек. Постройка и отделка дома обошлась в 38 000 рублей из средств центральной кассы Мариинского попечительства о слепых детях. Директором училища был А. Ф. Андрияшев.
17. Четвертая киевская гимназия была открыта в 1892 году. С 1897 года она расположилась в здании по улице Большой Васильковской (сегодня это №96). Основная масса учеников школы были дети из польских семей. Пятую гимназию основали в 1885 г. В 1886 г. было готово её новое помещение (современная ул. Суворова, 1). Подольская женская гимназия была создана в 1872 г. на базе Подольского женского училища. Ей был предоставлен городской дом по ул. Покровская, 4. Сейчас это помещение занимает лицей №100 «Подол». В конце 18 века рядом с храмом Рождества Предтечи стоял деревянный Борисоглебский храм, разобранный в начале 19 века. Тогда же к храму Рождества Предтечи пристроили боковой алтарь в честь Святых Бориса и Глеба. Рядом с храмом находилось двухэтажное здание парафиальной школы (снесено в 1930-е гг.).
18. Двухэтажный дом для женской торговой школы был построен в 1902 г. Учебное заведение получило имя жены Терещенко Николая Артемьевича Пелагеи Георгиевны, которая незадолго до этого умерла. На первом этаже были канцелярия, рабочие комнаты для учителей, врача, квартира инспектора школы (кабинет, служебная и личная гостиные, две спальни, столовая, детская, комната для прислуги, ванная, туалет, кухня - с выходом на хозяйственный двор). На втором этаже - четыре просторных классных комнаты, библиотека, рекреационный зал, буфет, запасные комнаты. В подвале - котельная водяного отопления, амбары и помещение дворника.
19. Коваленко Т. А. Школи нового типу наприкінці XIX – на початку XX ст.: актуальність вивчення історичного досвіду на сучасному етапі // Проблеми освіти . Науково-методичний збірник / Кол. авт. – К.: ІЗМН, 1998. – Вип. 14. – С. 173–180.
20. Тимошенко А.Г. Державна, господарська і громадська діяльність Г.П.Галагана. Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. - Х., 2004. - 20 с.
21. Тимошенко А.Г. Колегія Павла Галагана // Сіверянський літопис. – 2002. – №4. – С. 46-51.
22. Ткаченко Т.В. Громадська та благодійна діяльність Г.П. Галагана. Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України. Ін-т історії України. - К., 2003. - 20 с.
23. Ткаченко Т.В. До історії створення у Києві Колегії Павла Галагана // Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2001. – Вип. 12. - С.138 – 142.
24. Костоковський Б. Время не властно: повесть о Дмитрии Курском / Б. Костоковский. – М. : Политиздат, 1989. – 399 с.
25. Ткаченко Т.В. Діяльність Г.П. Галагана у Прилуцькій земській установі // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії: Матеріали всеукраїнської наукової конференції. – Луганськ, 2001. – С. 70 – 72.
26. Тартуский университет (Дерптский, Юрьевский (1893—1918); эст. Tartu Ülikool (с 1918), нем. Universitdt Dorpat (1802—1893)) - в Тарту (Эстония), основан шведским королём Густавом II Адольфом в 1632 на территории Ливонии под именем Academia Gustaviana. Стал вторым университетом Швеции (после Уппсальского) — Universitas Gustaviana.
27. Дыбковский Владимир Иванович (1836 – 1870) - доктор медицины, профессор по кафедре фармакологии и общей терапии. Первоначальное образование получил в Киевской 2-й гимназии и в 1853 году поступил в Киевский университет на медицинский факультет. В 1861 г. защитил диссертацию под заглавием: «О ядах, специфически действующих на сердце» и конференцией медико-хирургической академии был удостоен степени доктора медицины.
28. Орловская военная гимназия (1864-1882) была образована 17.5.1864 г. из Орловского Бахтина кадетского корпуса в ходе реформы военно-учебных

- заведений. В 1882 г гимназии был возвращен статус кадетского корпуса с прежним наименованием.
29. Лубенська чоловіча гімназія була відкрита 03.09.1872 р. Клопотання про її заснування розпочалося ще на початку 60-х рр. До 1881 р. утримувалася виключно на кошти Полтавського губернського земства. Мала 8-річний курс навчання, з одним підготовчим та п'ятьма паралельними класами. При гімназії діяла метеорологічна станція з 44 приладами. Станція була відкрита на кошти дворянина Полтавського губерньства П.К.Величка, устаткована його братом Ф.К.Величковським. На той час - це єдина гімназична метеостанція. При гімназії також існували учнівські квартири.
30. Корнейко Ю. М. Висвітлення зарубіжного педагогічного досвіду в творчій спадщині К.Д. Ушинського. Автореф. дис... канд. пед. Наук //13.00.01 - Харків, 2007. - 20 с.
31. Педагогічні ідеї К.Д. Ушинського. - К, Вища школа, 1974. - 339 с.
32. Нагорных Л.А. Проблема формирования социальной активной личности //Педагогическое наследие К.Д. Ушинского в современной практике воспитания и обучения. Сборник статей. - Киев-Одесса. - Вища школа, 1980. - С. 58-63.
33. Лордкіпанідзе Д.О., Днепров Є.Д. Педагогічна спадщина К.Д. Ушинського /К.Д. Ушинський. Вибрані твори. - К., Радянська школа, 1983. - 359 с.
34. Відділ ДАЧО в Ніжині. - Ф.387. - Оп.1 - Спр. 860. - Ар.23.
35. Відділ ДАЧО в Ніжині. - Ф.387. - Оп.1 - Спр. 215. - Ар.126.
36. Добиаш А.В. Николай Алексеевич Лавровский. Нежин, 1900. - 50 с.
37. Костенко І.П., Симоненко В.І. Мусіні-Пушкіні - почесні попечителі ніжинської вищої школи // Сіверянський літопис - 1998. - №4. - С. 67-69.
38. Ординарний професор - звання, даване старшому професору по службі и соединенное с большим окладом жалованья.
39. История отечественной математики. К.: Наукова думка, 1967. - Т.2. - 616 с.

